

19. Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його контакти з чужоземними представництвами та листування із закордоном з часу приїзду до УСРР і до арешту, 2 квітня 1933 р. / публ. О. С. Рубльова // УДЖ. – 2001. – № 5. – С. 100.
20. Шаповал Ю. “Винним себе не визнаю”: невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського / Ю. І. Шаповал // Розбудова держави. –1999. – № 1. – С. 52; № 2. – С. 53–62.
21. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – 352 с.

В статтє подається анализ деятельности Ю.Бачинского как энциклопедиста. Характеризуются форма работы, его аресты и отношение к нему советской власти. Исследуется вклад выдающегося научного работника в развитие энциклопедистики.

Ключевые слова: энциклопедия, советская власть, исследование, ссылка, арест, “Украинская Советская Энциклопедия”.

In the article the analysis of activity of Yu. Bachinskogo is given as an encyclopaedist. The form of work, his arrests and attitude toward him of soviet power, is characterized. The contribution of prominent research worker is analysed to development of encyclopaedistik.

Key words: encyclopaedia, soviet power, research, reference, arrest, Ukrainian soviet encyclopaedia.

УДК 323.1: [314.156.5: 94 (477.75) “192”]

ББК 63. 3 (4 Укр)

Григорій Кондратюк

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РКП(б) І ГОЛОД У КРИМУ В 1921–1922 РОКАХ: ФАКТОРИ ВЗАЄМОВПЛИВУ

У статті проаналізовано вплив голоду на здійснення національної політики в Криму на початку двадцятих років двадцятого століття. Голод став національною катастрофою для кримськотатарського народу. Більшовицька влада використала голод як знаряддя для боротьби із селянством.

Ключові слова: голод, національна політика, Крим.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії Криму є голод, що вразив півострів у 1921–1922 роках. Він став справжньою гуманітарною катастрофою, яка спричинила загибель десятків тисяч людей. Актуальність теми зумовлена необхідністю звернення історичної науки до найскладніших періодів вітчизняної історії з трагічним людським виміром.

Тема голоду в Україні й Криму розглядалася дослідниками в контексті подій воєнного комунізму та боротьби проти повстанського руху, введення нової економічної політики та внутрішньопартійної боротьби в РКП(б). Зокрема, це роботи А.А.Форманчука й В.М.Брошевана, В.Г.Зарубіна, А.В.Ішина [1]. Меншою мірою в історіографії теми проаналізовано вплив голоду на різні етнічні групи півострова, корекції голодом національної політики більшовиків. Мета роботи в тім, щоб проаналізувати розвиток голоду 1921–1922 років у Криму й політику влади з урахуванням етнічного фактора в умовах цих трагічних подій.

У листопаді 1920 року в Криму була встановлена радянська влада. У роки громадянської війни на території півострова діяв ряд партій, побудованих на етнічній основі: кримськотатарська Міллі-Фірка, вірменська Дашнакцутюн, єврейські Поалей-Ціон і Цейри-Ціон. У 1917 році працював кримськотатарський національний уряд Директорія. Радянська влада не могла ігнорувати етнічного фактора й мобілізації в житті півострова. Згідно з даними попереднього перепису населення, проведеного в Криму у квітні 1921 року, тут проживало 720 373 людей, з них городян – 327 086, сільських жителів – 393 287. Статистичні дані свідчать про те, що Крим був одним з найбільш урбанізованих регіонів РРФСР. За національністю в Криму в 1921 році проживали 371 017 росіян, 186 715 кримських татар, 49 404 євреї, 42 350 німців, 23 868 греків, 12 051 вірменин, 10 572 болгар, 5 734 поляки, 5 564 караїми, 3 076 циган, 2 371 естонець, 1 413 чехів,

1 002 латиші й 4 200 представників інших національностей [2, с.10–11]. Частка окремих національностей у загальній кількості населення становила: росіян – 51,5%, кримських татар – 25,9%, євреїв – 6,8%, німців – 5,8%, греків – 3,3%, вірмен – 1,6%, болгар – 1,4%, поляків – 0,8%, караїмів – 0,7% [3, с.5]. Етнічна розмаїтість та участь у політичній діяльності періоду громадянської війни викликали увагу більшовиків до вирішення національного питання. Звільнення від національного гноблення, розв'язання найсуттєвіших проблем в аграрній та освітній сферах були оголошені пріоритетами діяльності партійних і радянських органів. Національна політика в Кримській РСР дістала назву татаризації, у той час як в УРСР – українізації. Ідеологічний постулат стверджував, що кримські татари були в період царату найбільш гнобленим народом, відстали у своєму розвитку, тому необхідно задовольнити їх найсуттєвіші запити. Восьмого жовтня 1921 року ВЦВК затвердив положення “Про Кримську радянську Соціалістичну Республіку”. Через десять днів було опубліковано постанову ВЦВК і РНК РРФСР про створення Кримської РСР. Десятого листопада 1921 року на I Всекримському Установчому з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів було прийнято Конституцію автономії. У своїх основних положеннях вона повторювала настанови Конституції РРФСР 1918 року. За створення автономії було багато факторів, у тому числі зовнішньополітичний, економічний, але національний виступав як найважливіший. Заснування автономної республіки мало зримо показати, що радянська влада ліквідує національне гноблення. У Конституції Кримської РСР державними мовами проголошувалися російська й кримськотатарська, декларувався намір проведення аграрної реформи з метою усунення обезземелювання кримських татар. Одним з найважливіших напрямів татаризації стало виділення квот в органах влади й упаління для кримських татар, а також ширше застосування кримськотатарської мови у сфері суспільного й державного життя. Головою ЦВК Кримської РСР став Ю.П.Гавен, а головою РНК Саїб Гарей Саїд-Галієв. Апарат управління утворили 13 народних комісаріатів і три управління.

Закінчення громадянської війни знаменувалося економічною розрухою на півострові. Суттєво скоротилася площа земель під зерновими культурами, що стало реакцією селян на політику продрозверстки. Село було об'єктом безперервних реквізицій продовольства, коней з боку розквартированих військових частин. Фактор внутрішньої політики став одним з найважливіших у причинах голоду, що розгорнувся. Селяни були позбавлені стимулів економічної діяльності, не було ясних перспектив стосовно власності. Майже половина селян кримських татар була безземельною. Вони орендували землю, насамперед, на Південному березі Криму й у гірській частині півострова. В умовах націоналізації поміщицької землі, створення радгоспів можливості для оренди припинилися. Ця обставина стала додатковим фактором, що спричинив більш значний негативний вплив голоду саме на кримських татар. Територіально кримськотатарські села розташовувалися в передгірній і гірській частинах півострова, наприклад, Бахчисарайський округ, а також на південнобережжі – від Севастополя до Судака. Населення кримськотатарських сіл займалося розведенням садів і виноградників, вирощуванням тютюну, а зернового господарства через особливості місцевості та клімату не було. Така структура й спеціалізація селянських господарств зробили їх дуже вразливими в умовах голоду. Суб'єктивний фактор виразився в тім, що більшовицька влада заборонила вільну торгівлю й у селян кримських татар практично не було можливості продати або обміняти свою продукцію (виноград, вино) на борошно й крупи. Та й сама пропозиція обміну була вкрай не вигідною.

Друга група причин голоду була об'єктивною. Це – природно-кліматичні умови, малосніжна зима й посуха. Катаклізми природи призвели до втрати посівів і до неврожаю. Однак поставлені перед селянами високі завдання продовольчої розверстки ніхто не скасував. Більше того, місцеві органи влади надіслали до Москви явно завищені дані про очікуваний урожай, що вплинуло на обсяги завдань, поставлених перед селянами.

Події розвивалися дуже швидко й незабаром представники органів влади у своїх звітах були змушені констатувати такі факти: “Через брак корму худоба в селах майже вся вирізана, є багато сіл, де залишилося всього по одній парі напівживих коней і по одній парі худих волів. Багато селищ у Бахчисарайському й Керченському районах зовсім порожні, жителі покидають майно або продають його за безцінь і пускаються пішки у пошуках хліба. На дорогах попадається багато трупів, особливо дітей і старих. ... у багатьох селах населення їсть навіть м'ясо падіжних тварин” [4, арк.4 зв.]. Якщо на першому етапі ознаки голоду відчуло найбільш міське населення, то незабаром голод охопив усю територію півострова: “Голод сильно прогресує і набирає загрозливих розмірів, охопивши усю територію Кримської Республіки. Більшою чи меншою мірою голодують у всіх округах, у всіх районах... Висловлюючись мовою цифр, можна сказати, що сила голоду в районах варіюється від 40 до 90% (у багатьох татарських селищах Біюк-Онларського району голодують від 75 до 90%)” [5].

Голод призвів до деградації суспільства, моральної катастрофи для людей. Смерть стала повсякденним явищем, нікого не дивуючи й лякаючи. Органи управління відзначали страшні картини голодних смертей: “У місті Карасубазарі і його районі на вулицях й у будинках трупів померлих від голоду не прибирають по кілька днів, випадки людоджерства стали звичайним явищем і були факти ловлі дітей і пропажі їх” [6, арк.1]. Такі явища були зафіксовані не тільки в Карасубазарі, більшість жителів якого були кримські татари, а й в інших регіонах півострова, зокрема, у Судацькому регіоні. Судак також був регіоном з абсолютною перевагою кримських татар. Архівний документ фіксує ситуацію в кримськотатарських селах на квітень 1922 року: “Населення Ельбузлів восени 1921 року складалося з 760 людей, тепер залишилося 400 людей, всі інші вмерли від голоду. Село Великий Таракташ. У жовтні 1921 року населення було понад 2 000 людей. З листопада 1921 року по 1 квітня 1922 вмерли від голоду більше 800 людей. Із січня 1922 року смертність доходить до 15 людей за день. Село Малий Таракташ. У жовтні 1921 року було 1 867 людей, до 1 квітня залишилося 1 152, умерли від голоду 715 людей... з них 299 дітей. Село Токлук. Умерли від голоду по 1 квітня 1922 року 256 людей – найбільша кількість умерла в березні ц/р... У Токлуку був раз випадок, коли вирили труп людини з могили, щоб з'ясувати. У Козах восени 1921 року було 1 092 людей, по 1 квітня ц/р умерли від голоду 346 людей. Смертність особливо зросла в березні, з 12 березня по 1 квітня ц/р за 19 діб вмерли від голоду 1 025 людей. Зафіксовано 3 випадки людоджерства” [7, арк.28].

Потерпіли від голоду не тільки міські, а й сільські жителі. Сімферопольський Окредпогпол у лютому 1922 року констатував: “Допомога в селі подається занадто незначна, а голод в окрузі колосальний. За неповними даними голодуючих в окрузі дітей до 16 років – понад 26 000, а загальна кількість голодуючих в окрузі досягає 60 000 людей, причому на Підгородньо-Петровський і Карасубазарський район падає три чверті усієї кількості... Смертність в окрузі колосальна, перевищує 20–25 людей за день у кожному районі. Тільки в Карасубазарі з 15 січня по 20 лютого поховано понад 650 трупів. У Сімферополі кількість трупів з кожним днем збільшується, доходячи до 40 за день. У зв'язку з такою кількістю трупів перед Окредпогполем стоїть питання про похорон цих трупів, які часто валяються по кілька днів не прибраними” [8, арк.69 зв.]. Голод став однією з причин розвитку епідемічних захворювань. ЦВК Кримської РСР видав рішення про створення епідемічних загонів, які мали боротися із захворюваністю. Однак кількість ліжок у лікарнях скоротилася. Так, на своєму засіданні, що відбулося 26 березня 1922 року, Президія сімферопольського Окредпогполу ухвалила: “Видокремити здорових дітей від хворих, використавши для цієї мети резерв ЦУКГ і НКЗдоров'я. Робота має бути закінчена у дводенний термін. Виділюваних здорових дітей помістити в притулок Фабра... У першу чергу підлягають виділенню діти з колектора по Пушкінській вулиці” [9, арк.24].

Від голоду потерпіла більшість кримськотатарських сіл. Цей факт було відзначено на VI обласній конференції РКП(б), яка відбувалася 13–16 березня 1922 року.

У своїй доповіді секретар кримського обкому Ю.П.Гавен говорив: “Голод тут виявився в дуже різких формах, він не поступається перед голодом у Поволжі. Але він не так впадає в очі, як впадає голод у Поволжі. Це відбувається у зв’язку з деякими специфічними кримськими умовами, головним чином через національно-побутові особливості. Кримські татари так пов’язані зі своїм селом, що навіть голод не може вигнати їх звідти. І вони тихо вмирають у своїх селах... голод найтяжче позначився на татарському населенні... близько 70% усього числа голодуючих татари” [10, арк.197]. Цій думці можна довіряти. Ю.П.Гавен очолив ЦК Допгол і, звичайно ж, мав повноту інформації про події, що відбувалися. На першому етапі люди намагалися допомогти собі самостійно. У селах були місцеві громади, заможніші односільчани надавали допомогу біднякам. Однак можливості самих людей були обмежені, унаслідок неврожаю попередньої осені. Організувати надання допомоги намагалися й релігійні громади, незважаючи на складність власного становища. Так, у сімферопольській Окрдопгол звернулися кримські татари, парафіяни Осфіївської мечеті, про допомогу в організації татарської їдальні. Президія Окрдопголу на своєму засіданні 31 січня 1922 року ухвалила: “Визнати за бажане організацію взаємодопомоги серед татар, надавати їм усіляке сприяння перед різними органами влади й установами” [11, арк.8]. Організована допомога з боку держави почала надходити з початку весни 1922 року, на цей час кількість померлих була вже величезна. Документи фіксують, що продовольчих пайків, які видавалися, було недостатньо. У селі Сюзортан Бахчисарайського району “голод почався з осені, але посилювався із січня. З’їли усіх собак і котів. Смертність від голоду дуже значна, особливо серед дорослих, тиф теж лютує” [12, арк.119]. В умовах катастрофи голоду припинили працювати школи, громадські установи, у багатьох випадках людей було покинуто напризволяще. Так, “Кокозький райвиконком налічує 11 сільвиконкомів, що включають у себе 18 сіл. Голод у районі почався із грудня. З 19 000 населення в районі загинуло 3 000 людей. До березня (1922 року. – Г.К.) ніяких організацій допомоги голодуючим не було” [13, арк.119].

Інерцію влади було подолано тільки на початку 1922 року, коли стали зрозумілі масштаби лиха. У січні 1922 року Рада Народних Комісарів Кримської РСР почала терміново з’ясовувати нові дані про врожай, “через те у центр було подано неправильні цифрові обчислення про врожай у Криму” [14, арк.46]. Кримський уряд почав формувати склад делегації для поїздки в Стамбул з метою закупівлі зерна. Для делегації було поставлено також завдання встановити торговельно-економічні відносини з болгарськими фірмами для закупівлі продовольства. У складі делегації були такі представники кримськотатарської інтелігенції, як Асан Сабрі Айвазов. Діяльність делегації була проаналізована на об’єднаному засіданні Президій ЦВК, РНК Кримської РСР і ЦК Допомоги голодуючим, що відбулося 13 жовтня 1922 року. А.С.Айвазов виступив з доповіддю про роботу кримського представництва в Туреччині. Було відзначено важливість переказування пожертвувань грошовими сумами [15, арк.75 зв.].

По допомогу зверталися до співвітчизників за кордоном не тільки кримські татари, але і євреї, і німці. 28 січня 1922 року до РНК Кримської РСР звернулися Уповноважений Сімферопольської єврейської громади рабин Г.Кречмер і колишній голова Товариства допомоги бідним євреям Сімферополя М.Ейдлін. У зверненні обігу вони зазначали: “Становище єврейської маси жахливе. Ледь перебиваючись за нормальних умов, вона при неймовірному подорожчанні продовольчих продуктів, особливо хліба, почала зовсім голодувати” [16, арк.2]. Автори листа вказують, що хочуть послати кількох делегатів до Константинополя, звернутися також до громад Старого й Нового Світу для одержання продовольчої допомоги.

Однак приймаються і явно не здійсненні рішення в умовах колапсу економіки. Так, на користь голодуючих було запроваджено нові податки й збори. Але практично голодувало все населення, і можливостей одержати таким чином кошти не існувало.

Більш життєздатними були такі рішення. РНК Кримської РСР ініціювала питання про скасування в Криму продовольчого податку на всі види продовольчих товарів. Уряд Криму підтвердив постанову Народного комісаріату землеробства про зняття заборони на реалізацію кримської продукції на території РРФСР. Мова йшла про те, щоб активізувати продаж вина й на виручені кошти закупити борошно. Активно почала роботу спеціально створена структура – Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол). Ця структура організовувала спеціальні їдальні для голодуючих у містах, колектори для дітей. Центральна комісія допомоги голодуючим організовувала громадські роботи, щоб допомогти безробітним, оплачуючи харчуванням їхню працю. Так, євпаторійський окружний Допгол “у першу чергу намічає виконати роботи щодо ремонту тротуарів, шосейних доріг, а також каналізації та водопроводів” [17, арк.56].

Одним із пріоритетів у роботі центрального й окружних Допголів стало надання продовольчої та медичної допомоги дітям. Особливо негайної допомоги потребували сироти. У своєму звіті ЦК Допголу Криму був змушений констатувати, що “голодні, безпритульні і хворі діти по кілька десятків за день прибувають у дитячі будинки й місцеві відділи Наркомосвіти; відкриті Комдопголом харчувальні пункти й дитячі осередки переповнені ними... продовольчих ресурсів недостатньо, щоб нагодувати хоча б одним обідом половину дітей у харчувальних пунктах і дитячих осередках. Установлену норму дитячого пайка доводиться ділити на двох і навіть на трьох дітей, щоб не залишити більшість із них без краплі їжі” [18, арк.4]. Для них створювали колектори. Але й там смерть не відступала. Дитячі притулки були в 1922 році обстежені комісією Народного Комісаріату Робітничо-Селянської інспекції. У своєму звіті комісія так описує побачене: “Колектор на Пушкінській вулиці. Вхід із двору веде у сінці, покриті брудними калюжами... Звідси двері ведуть у відділення для слабких і хворих, де виявлено на топчані під брудним ганчір’ям 2 дитячих трупи, що лежали поряд із живими дітьми, – померли вони сьогодні вранці від виснаження. Усіх дітей 402. Розміщені вони дуже тісно, покотом. Із захворювань тут переважають тиф, скарлатина, кір... Персонал працює в страхітливих умовах, як вони кажуть, за півфунта хліба... Всі оглянуті установи являють невимовну, тяжку картину одного суцільного жаху” [19, арк.25]. Дитячі будинки створювалися й за етнічним критерієм. У Сімферополі, на вулиці Дворянській, було створено кримськотатарський дитячий будинок ім. Рефатова. В умовах високої смертності багато дітей залишалися сиротами, і цей захід був дуже необхідний. Президія сімферопольського Окрдопголу прийняла рішення, на засіданні 9 квітня 1922 року, про виділення п’яти мільйонів рублів на його дообладнання [20, арк.30].

Отже, можна зробити висновок про те, що голод став наслідком комплексу як об’єктивних, так і суб’єктивних факторів. Політика продрозверстки, реквизиції, нищення селян є головною причиною голоду в Криму 1921–1922 років. Жорстоке вилучення продовольчих ресурсів із кримського села прирєкло селян на голод. Досить довго центральна влада не визнавала Крим голодуючим регіоном, і цей факт мав трагічні наслідки. Більшовики голод використали як привід для розправи із церквою. На першому етапі, з листопада 1921 до квітня 1922 років, допомога голодуючим була зовсім недостатньою й погано організованою. Голод поставив кримськотатарський народ фактично на грань гуманітарної катастрофи. Загибель дітей поставила під сумнів майбутнє народу. Тому не дивно, що тематика голоду знайшла відображення в кримськотатарській художній літературі. До теми голоду зверталися такі класики кримськотатарської літератури та драматургії, як Асан Сабрі Айвазов, Умер Іпчі, Аблякім Ільмій. У 1926 році Аблякім Ільмій опублікував оповідання “Воспоминания о голоде. Из дневника Сюдюс”. Оповідання побудоване від імені дівчинки Сюдюс, яка стала сиротою під час голоду і її життя було врятоване в дитячому будинку в Севастополі. Дитина була свідком страшних епізодів голоду в Севастополі: “Уже Акъяр. Я стою в переулке ожидаю Куддуса. И вижу, из татарского клуба выезжает грузовик, доверху нагруженный мёртвыми

тeлaми татарчат. ...перед глазами высохшие тела бедняжек, тоненькие ручки и ножки, обтянутые синюшной кожей, высохшие светлые и тёмные головки, висящие на тоненьких шеях, которые от каждого движения автомобиля подпрыгивают и бьются друг о дружку!” [21, с.41–42]. Трагізмом сповнене оповідання Асана Сабрі Айвазова “Мамочка, где ты?! Приди!..” опубліковане в 1927 році. Тематика людських взаємовідносин проаналізована в оповіданні Умера Іпчі “Базар в лужах”. Автор звертає увагу читачів на необхідність збереження людської гідності та душевної теплоти.

У рамках кожної етнічної групи створювалися організації, допомога яких будувалася за національним критерієм. Кримські татари отримали допомогу з Туреччини від діаспори, яка проживала в цій країні. Голод загальмував здійснення комплексу заходів татаризації, що потребували матеріальних ресурсів. Боротьба з голодом витіснила інші тенденції у внутрішній політиці.

1. Брошеван В. М. Крымская республика: год 1921. (Краткий исторический очерк) / В. Брошеван, А. Форманчук. – Симферополь, 1922; Зарубин В. Г. Голод 1921–1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ) / В. Зарубин // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 2. – С. 68–74; Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / А. Зарубин, В. Зарубин. – Симферополь : Антика, 2008. – 728 с.; Ишин А. В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов / А. Ишин // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 48–50.
2. Предварительные итоги переписи в Крыму. – Симферополь, 1922.
3. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК), ф. Р-709, оп. 1, спр. 135, арк. 4 зв.
5. Там само.
6. Там само, спр. 202, арк. 1.
7. Державний архів Російської Федерації, ф. Р-1318, оп. 13, спр. 4, арк. 28.
8. ДААРК, ф. Р-709, оп. 1, спр. 168, арк. 69 зв.
9. Там само, спр. 96, арк. 24.
10. Там само, ф. П-1, оп. 1, спр. 115, арк. 197.
11. Там само, ф. Р-709, оп. 1, спр. 160, арк. 8.
12. Там само, спр. 168, арк. 119.
13. Там само.
14. Там само, арк. 46.
15. Там само, спр. 113, арк. 75 зв.
16. Там само, спр. 96, арк. 2.
17. Там само, спр. 168, арк. 56.
18. Там само, спр. 135, арк. 4.
19. Там само, ф. Р-460, оп. 1, спр. 30, арк. 25.
20. Там само, ф. Р-709, оп. 1, спр. 160, арк. 30.
21. Воспоминания о голоде. Произведения А. Ильмия, А. Айвазова, У. Ипчи ; пер. с крымскотатар.: В. Басыров, Э. Велиева / [предисл. А. Велиева]. – Симферополь : Доля, 2007. – 112 с.

В статті проаналізовано вплив голода на здійснення національної політики в Криму в началі двадцятих років двадцятого століття. Голод став національною катастрофою для кримскотатарського народу. Большевицька влада використовувала голод як зброю для боротьби з крістьянством.

Ключевые слова: голод, національна політика, Крим.

The impact of famine on the implementation of national policies in the Crimea in the early twenties of the twentieth century has been analyzed in this article. Hunger has become a national catastrophe for the Crimean Tatar people. The Bolshevik government used famine as a weapon to fight with the peasants.

Key words: famine, national policy, the Crimea.